

16. *Шляхов О.Б.* Україна на шляху до індустріального суспільства (друга половина XIX – початок XX ст.): моногр. / О.Б. Шляхов. – Д., 2010.

17. *Caban W.* Z Orenburga do Paryza. Bronislaw Zaleski (1820–1880) / W. Caban. – W., 2006.

Надійшла до редколегії 14.11.2011

УДК 94 (477) «18»

С. І. Світленко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

УКРАЇНСЬКІ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІ ЗВ'ЯЗКИ ПРОФЕСОРА В.Б. АНТОНОВИЧА

Йдеться про українські інтелектуальні зв'язки професора В.Б. Антоновича, їх основну сутність, особливості та значення для становлення української національної ідентичності й української національної справи в другій половині XIX – на початку XX ст.

Ключові слова: професор В.Б. Антонович, українські інтелектуальні зв'язки, викладацька, наукова, видавнича, громадська діяльність, українські громади, українська національна ідентичність.

Речь идет об украинских интеллектуальных связях профессора В.Б. Антоновича, их основной сущности, особенностях и значении для становления украинской национальной идентичности и украинского национального дела во второй половине XIX – начале XX ст.

Ключевые слова: профессор В.Б. Антонович, украинские интеллектуальные связи, преподавательская, научная, издательская и общественная деятельность, украинские громады, украинская национальная идентичность.

Showing Ukrainian intellectual context of Professor VB Antonovich, their basic content, features and value for the formation of Ukrainian national identity and the Ukrainian national cause of the second half of XIX – early XX century.

Key words: professor V. B. Antonovich, Ukrainian intellectual communication, teaching, research, publishing and social activities, the Ukrainian masses, the Ukrainian national identity.

В.Б. Антонович належав до видатних українських інтелектуалів другої половини XIX – початку XX ст., а тому його життя та діяльність вже були предметом вивчення у вітчизняній історіографії [1, 11, 12, 15, 16, 18, 21, 26, 27, 29, 34, 39, 44, 45, 48]. Проте **українські ін-**

телектуальні зв'язки визначного історика, під якими усвідомлюємо **стосунки, насичені цілком певними ідеями й діями національного змісту, спрямування**, ще системно не розглядалися. Звичайно, в одній статті неможливо вичерпно розкрити багатогранну тему, хоча вже навіть окреслення її контурів представлятиме дослідницький інтерес.

Безсумнівно, основи майбутньої інтелектуальної діяльності й комунікації закладаються ще в період здобуття освіти. Уже в дитинстві майбутній видатний історик формувався в багатомовному середовищі, відчуваючи вплив польської, української і французької мов, які він добре знав, розмовляв і писав ними. Улюбленою в нього була французька. В одеській гімназії його знайомство з мовами розширилося за рахунок російської. Згодом молодий В. Б. Антонович опанував німецьку, англійську, італійську, намагався вивчити іспанську. Така схильність до європейських мов у нього напевно була закладена генетично, адже відомо, що в його жилах текла українська, а також угорська й польська кров [42, с. 357–358].

Знання багатьох мов стало основою його глибокоінтелектуального світобачення, ставлення до України, налагодження відповідних контактів, головними серед яких були саме українські. Їх зародження відбувалося вже на рубежі 50–60-х рр. XIX ст., коли В. Б. Антонович почав ідентифікувати себе з українством і відійшов від польського національного середовища. Хоча, певно, правий був М. А. Славінський, який зазначав, що можна вести мову не про перехід В. Б. Антоновича від поляків до українців, а «про повернення його з польського табору» до українства, «що було йому природженим національним оточенням» [42, с. 357].

Але вивчення українських інтелектуальних зв'язків важливе передусім тому, що В. Б. Антонович належав до найколеритніших і впливовіших вітчизняних інтелектуалів того часу. З цього приводу той же М. А. Славінський зазначав: «Але коли б українці не мали Антоновича, – вся історія українського національного відродження була б значною мірою zdeформована і скалічена, а щонайменше – перестоялася б у часі. Бо ж був Антонович інтелектуальним *мотором і мозком того відродження протягом майже всієї другої половини XIX століття, і то в критичні, найтемніші часи його* (виділено нами. – В. С.)». Безсумнівно, Володимир Боніфатійович був наділений великим розумом, прозорливістю, належав до виняткових елітних інтелектуалів, поєднував глибинний розумовий аналіз, тонкий синтез і просту народну мудрість [42, с. 359, 360].

Визначну роль В. Б. Антоновича в українському інтелектуальному житті чітко визначав і С. О. Єфремов, який цілком слушно стверджував, що такі діячі, як Володимир Боніфатійович, «... з'являються на світ не часто». С. О. Єфремов віддавав В. Б. Антоновичу належне

в тому, що він зміг «... глибоко увійти в народне життя, полюбити його і зрозуміти український рух до найглибших основ його» [22, с. 34].

Початок налагодження В. Б. Антоновичем українських інтелектуальних зв'язків слід віднести до рубежу 1850-х – початку 1860-х рр., коли Володимир Боніфатійович завершував навчання на історико-філологічному факультеті та розпочав педагогічну діяльність у Першій Київській гімназії, у Київському кадетському корпусі. Вихід В. Б. Антоновича на шлях українського інтелектуального життя і в громадському, і в освітянсько-науковому вимірі був, за словами С. О. Єфремова, вчинком «справді героїчним». Адже справа була не тільки в шаленому спротиві правобережного польського панства, яке не могло змиритися з переходом В. Б. Антоновича та його друзів на позиції українського «хлопоманства» (в архіві Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора на нього було подано 42 доноси польських поміщиків), але й у тому, що українська ідея тільки формулювалася і ще не набула популярності. До того ж В. Б. Антонович був загальноновизнаним корифеєм молоді, яким пишалося все польське студентство. Усе це свідчить, що задля переходу до українського національного табору В. Б. Антонович мусив виявити не тільки історичну прозорливість, а й неабияку громадянську мужність.

Утвердження українського ідейного світогляду супроводжувалося кардинальними змінами в інтелектуальному житті В. Б. Антоновича, зокрема за умов отримання ним фаху історика (1860 р.) та переходом із католицької у православну віру (1861 р.). Ці важливі життєві трансформації відбувалися на тлі постійних переслідувань з боку царської влади й місцевих поміщиків. У 1860 р. близько 60 польських шляхтичів викликали В. Б. Антоновича навіть на дворянський суд у Києві, але не змогли морально зламати свого підсудного, який гідно відкинув усі обвинувачення. На початку 1861 р. у Володимира Боніфатійовича було зроблено обшук, за ним посилили поліцейський нагляд і стеження. Принагідно зазначу, що впродовж першої половини 1860-х рр. В. Б. Антонович піддавався неодноразовим допитам слідчої комісії за 12 політичними справами [17, с. 62; 25, с. 24–25; 39, с. 47–48; 45, с. 22, 49; 46, с. 43–44].

Інтелектуальні контакти молодого В. Б. Антоновича мали яскраво виражене громадське спрямування. Це виявилось в його активній участі спочатку в українській (київській за територіальною ознакою) польській гміні, яка трансформувалася в київський хлопоманський гурток українського національного спрямування, що налічував 15 осіб. Серед тодішніх однодумців В. Б. Антоновича знаходимо братів Тадея та Йосипа Рильських, Поповського, Бориса Познанського, Густава Василевського, Леонарда Савинського, Л. Сорочинського,

Тита Далькевича та ін. В. Б. Антонович проявляв постійну активність у пошуках однодумців, «... котрі більше або менше відчували українську національність». До таких належали студенти-медики М. С. Ковалевський та Ф. Т. Панченко [6, с. 180; 39, с. 44, 45, 47].

У 1861 р. в процесі зближення київського гуртка хлопоманів і українських студентських гуртків лівобережців, які спочатку опікувалися справою Новостроєнської, Подільської та Печерської недільних шкіл, відбувалося розширення інтелектуального кола спілкування В. Б. Антоновича. За цих обставин зав'язалися контакти Володимира Боніфатійовича з такими українськими діячами, як О. І. Стоянов, П. П. Чубинський, В. Торський, брати Віктор, Євген і Микола Синегуби, І. Касьяненко, К. В. Шейковський, М. П. Драгоманов, Ф. Я. Вороний, брати Стефановичи, А. П. Свидницький, О. С. Лашкевич, П. Г. Житецький, В. М. Юзефович та ін.

У другій половині 1861 р. на основі об'єднання ідейних українців Лівобережжя і Правобережжя постала Київська українська громада, яка згодом увійшла в історію як «Стара». Є підстави вести мову про те, що вже в 1862 р. у сферу її впливу входило до 300 осіб. Визначним ідейним лідером цього напівлегального громадського осередку, здебільшого інтелігенції та студентської молоді, став В. Б. Антонович [17, с. 62, 67; 18, с. 105; 23, с. 61, 62; 51, арк. 189 зв., 211 зв.; 25, с. 26].

У середовищі українських громадівців В. Б. Антонович відразу зайняв лідируючі позиції. Свідченням цього є те, що саме він першим висловив власне ідейне кредо в публіцистичному творі «Моя сповідь. Відповідь пану Падалиці» («Основа», 1862, № 1), де з гордістю визнав своє «перевертництво» на користь служіння українському народу. Він також першим поставив свій підпис серед 21 підписанта під відомим «Відзивом із Києва», надрукованим у «Современной летописи» за 1862 р., що став однією з перших публічних декларацій українських народолюбців початку 1860-х рр. Ще Олександр Мицок навів доводи на користь того, що головним автором цього промовистого документа, який став «програмою потім цілого покоління т. зв. українофілів», був В. Б. Антонович [6, с. 174; 5, с. 208; 21, с. 709; 36, с. 73; 37, с. 137, 139].

Діячі ядра Київської Старої громади зберігали між собою тривалі інтелектуальні контакти. Так, наприклад, В. Б. Антонович листувався з Б. С. Познанським упродовж 1869–1904 рр. [30, с. 284, 312]. «Ти для мене дорогий, – писав український народолюбець Б. С. Познанський у листі-привітанні з 25-річчям професорської діяльності В. Б. Антоновича від 10 червня 1895 р., – як будитель кращих устремлінь моєї юності, як живе втілення ідеалів і кращих поривань моєї душі» [40, арк. 1–1 зв.]. Вже після смерті В. Б. Антоновича, у 1914 р., однодумець Володимира Боніфатійовича К. П. Михальчук зізнавався у спо-

годах: «З того моменту (йдеться про період кінця 1850-х рр. – В. С.) я сильно і назавжди прив'язався до Антоновича» [36, с. 85]. Велими прикметно, що впродовж трьох десятиліть (у 1860–1880-х рр.) В. Б. Антонович зберігав головну роль серед діячів Київської Старої громади [10, с. 197].

Безсумнівно, загальна суспільно-політична ситуація в країні впливала на динаміку інтелектуальних контактів В. Б. Антоновича. Після закриття недільних шкіл 1862 р., Валуєвського циркуляра 1863 р., позасудових розправ над учасниками українських громад 1863–1864 рр. інтенсивність громадських контактів помітно зменшилася. Підтвердженням цього є лист В. Б. Антоновича до харківського українського громадівця В. С. Гнилосирова від 30 листопада 1865 р., у якому, зокрема, йшлося, що його університетські товариші та знайомі роз'їхалися по всіх усядах на службу і почали працювати хто вчителем, хто мировим посередником, а тому гурток спілкування «дуже став малесенький». У той час В. Б. Антоновичу не хотілося зав'язувати нові знайомства, і він розпочав наукові дослідження [2, арк. 1].

У 1863 р. В. Б. Антонович став головним редактором Київської археографічної комісії, перебуваючи на цій посаді до 1882 р. Праця вченого як археографа не може не вражати. Адже завдяки зусиллям В. Б. Антоновича вийшло у світ 9 томів «Архива Юго-Западной России» (1863, 1867–1871, 1876, 1886, 1902), «Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси» (1888) та деякі інші літописні та історико-топографічні першоджерела. У процесі археографічної діяльності розвивалися інтелектуальні контакти вченого, адже, як зазначив О. І. Журба, «... передмови В. Б. Антоновича привертати до себе увагу істориків, викликали дискусії з окремих наукових проблем...» [24, с. 93, 173, 179–181].

Важливим чинником налагодження українських інтелектуальних зв'язків В. Б. Антоновича була його викладацька діяльність у Київському університеті св. Володимира та на Вищих жіночих курсах. Професор читав кілька лекційних курсів, зокрема такі, як «Історія Литовської Русі», «Історія Литовської Русі після Люблінської унії», «Історія Русі до монголів», «Історія Галицької Русі», «Історія Великого князівства Литовського», «Історія малоруського козацтва», «Джерела для історії Південно-Західної Русі», «Джерела для історії Західної Росії» тощо.

В. Б. Антонович мав великий дар лектора. Його лекції ніколи не читалися за рукописом, а представляли своєрідні імпровізації, що ґрунтувалися на величезному досвіді роботи над літописами, хроніками, актами про минуле життя і вирізнялися критичним ставленням до джерел, об'єктивністю, точністю фактів, обґрунтованістю висно-

вків, були наповнені щирим патріотичним почуттям до рідного краю і народу. За споминами М. В. Стороженка, це «приятне ласкаве оповідання» викликало інтерес не тільки обов'язкових студентів, але й слухачів з інших факультетів. Отже, аудиторія була завжди повною. Характерно, що лекційні курси В. Б. Антоновича записувалися студентами, а деякі з них літографувалися [4, с. 18–21, 25; 43, с. 155–156].

Інтелектуальні обміни між В. Б. Антоновичем і його студентами тривали не тільки в аудиторії, а й у власному помешканні професора. В його робочому кабінеті обговорювалися різні новинки наукової літератури, які надходили звідусіль, а господар оповідав усяку бувальщину та викладав власні погляди, обстоюючи поступово-еволюційні ідеали національно-культурного розвитку. Інтелектуальна аура півтораповерхового будинку В. Б. Антоновича на розі Кузнечної та Жиллянської вулиць приваблювала не тільки студентів, а й відомих учених та громадських діячів [43, с. 157].

Аналізуючи дидактичні інтелектуальні зв'язки вченого, не слід забувати, що їх утвердження відбувалося за умов царського авторитарного режиму, коли далеко не всі теми могли вільно прозвучати з кафедри університетської аудиторії. За цих обставин В. Б. Антонович ніколи не відмовляв студентам прочитати якісь лекції неофіційно, приватно з тих питань, які з цензурних міркувань трактувати було незручно. Хоча часом такі прохання ставили професора в досить незручне становище, він лише запитував: «Коли і де?» та з'являвся у призначене місце і час для читання лекції.

За згадками Мусія Кононенка, у таких випадках В. Б. Антонович виявляв виняткову дисциплінованість навіть у зимову завірюху чи літню зливу, читаючи приватні лекції будь-де: в тісній та задушливій хатинці якогось студента, інколи на самій околиці міста. Інтелектуальна комунікація забезпечувалася професором своєрідним стилем викладання, коли лекція читалася тихо, але ясно й виразно, так зрозуміло, що у слухачів надовго залишалися в пам'яті всі образи й подробиці. Викладав приватні лекції В. Б. Антонович українською мовою, якою промовляв цілком вільно й легко [28, с. 172–174].

Інколи траплялося так, що В. Б. Антонович спочатку читав офіційний курс, а згодом робив його ширшим, який читався приватно. Так було з курсом з історичної географії України, що викладався В. Б. Антоновичем студенткам Вищих жіночих курсів у 1883 р. Ширший курс географії професор прочитав у невеликому гуртку, здебільшого зі студентів університету св. Володимира, у 1886 р. До числа слухачів В. Б. Антоновича входили К. І. Арабажин, А. В. Верзилов, С. А. Денісієвський, Б. О. Кістяківський, Котляревський, Лапподанилевський, А. С. Маршинський, К. М. Мельник-Антонович, По-

ночовний, А. С. Синявський та ін. На лекції, які проводилися переважно у старогромадівців, збиралося по 8–12 осіб.

У 1886 р. приміщеннями для приватних лекцій В. Б. Антоновича слугували помешкання М. В. Лисенка на розі Фундуклівської (нині вул. Б. Хмельницького) та Афанасьєвського яру (нині вул. Франка), Колегія Павла Галагана у С. К. Трегубова, помешкання на М. Володимирській вул., нижче Університету св. Володимира, у В. Н. Вовка-Карачевського та у декого зі студентів. На основі уривків записок можна вести мову, що такий же курс читався в 1888 р. [41, с. 53].

Крім того, відомо, що 1884 р. Володимир Боніфатійович читав також приватні лекції з історії Ірландії в невеликому гуртку, організованому С. М. Єгуною. У 1889 р. він викладав приватний курс лекцій з філософії [41, с. 53].

Тривалий час В. Б. Антонович перебував під таємним поліцейським наглядом, а тому приватні лекції професора неодноразово відвідувала поліція, яка чинила всілякі неприємності В. Б. Антоновичу і слухачам, переписувала всіх присутніх. Проте це не заважало професору продовжувати лекційний курс на іншій квартирі, в іншому місці, поки лекції не вичитувалися повністю.

У 1889–1890 рр. В. Б. Антонович приватно викладав курс з історії козацтва. За спогадами О. Лотоцького, таємні лекції відбувалися в уже згаданому помешканні В. Н. Вовка-Карачевського, згодом – у приміщенні школи (після занять школярів) у районі Дмитровської вул., де вчителювала дружина М. С. Кононенка [34, с. 378].

За даними Дмитра Антоновича, у 1895–1896 рр. Володимир Боніфатійович читав курс лекцій «Про козацькі часи на Україні» спочатку у власній квартирі, а потім по черзі «у декого з українських патріотів» [7, с. 12]. За спогадами Мусія Кононенка, лекції читалися в нього на квартирі по Жилианській вулиці. Одного разу на таку лекцію «завітала» поліція, яка заспокоїлася лише тоді, коли слухачі зробили для неї «складчину». Подібні лекції відбувалися щосуботи, і це був день, коли обов'язково приходив околочний, щоб отримати 10 крб [28, с. 156, 173].

Зазначені виклади професора записувала з живого слова група слухачів, зокрема Василь Доманицький та Андрій Купчинський. Для загального редагування лекції передавалися відомому українському діячеві О. Я. Кониському. У 1897 р. приватні лекції В. Б. Антоновича «Про козацькі часи на Україні» вийшли друком у Чернівцях, а в 1912 р. – у Коломиї, тобто за межами Російської імперії [7, с. 4, 13].

За даними А. Верзілова, В. Б. Антонович читав приватні лекції з географії України, з антропології та з філософії історії. Із зазначених курсів тільки лекції з антропології були опубліковані в галицькому журналі «Правда» за 1888 р. [14, с. 415].

Як стверджував В. В. Ващенко, починаючи з 1880-х рр. В. Б. Антонович прочитав чотири приватні курси лекцій [12, с. 108]. За нашими підрахунками, загалом таких лекційних курсів було не менше дев'яти: з антропології, географії, географії України, етнографії України, історії Ірландії, історії козацтва, історії конституціоналізму в Швеції і Норвегії, з філософії та філософії історії. Їх значення важко переоцінити. Ще М. С. Грушевський влучно помітив, що найбільш теоретичні міркування В. Б. Антоновича, зокрема його характеристика національних типів, узагальнення з історії козащини «... вийшли з записок слухачів тих інтимних, тісних кружків, в яких читав він свої лекції, не вяжучи ся їх публічним характером» [16, с. 75].

Приватні лекційні курси В. Б. Антоновича не тільки викликали велику зацікавленість у слухачів, а й служили розвитку їх подальших дослідів. Так, курс з історії конституціоналізму в Швеції і Норвегії, за даними І. Я. Франка, став основою статті С. О. Єфремова про конституцію в Швеції і Норвегії [47, с. 28].

Під впливом лекцій В. Б. Антоновича серед його слухачів і слухачок виникав інтерес до історії та географії України, до її долі. Це вело до утворення цілої низки українознавчих гуртків під керівництвом Володимира Боніфатійовича. За даними С. М. Сгунової-Щербини, в одному з таких гуртків професор читав лекції з географії та етнографії України, філософії історії тощо. До В. Б. Антоновича нерідко зверталися за порадами, довідками, а часом і з проханням керівництва українські гуртки хрестоматійників, словарників, культурників і навіть драгоманівців, або політиків. Володимир Боніфатійович був єдиним професором в університеті св. Володимира та на Вищих жіночих курсах, хто так близько стояв до студентської молоді, віддаючи їй багато сил і часу [20, с. 374–375].

У викладацькій діяльності В. Б. Антонович обережно розкривав свій політичний ідеал життя, яким служила вільна федерація народів, де б кожний мав свої культурні, мовні, етнографічні та побутові особливості: як говорив професор, «кто во фраке и цилиндре, кто в свитке и смушковой шапке». Основоположним засобом на цьому шляху В. Б. Антонович вважав розвиток самосвідомості кожної народності, утворення власних національних форм, власної національної мови й літератури [20, с. 375]. Відтак можна стверджувати, що популяризація цих ідей, за своєю сутністю національно-демократичних, сприяла наповненню відповідним змістом українського інтелектуального середовища В. Б. Антоновича.

Працюючи професором Київського університету св. Володимира, Володимир Боніфатійович відіграв вельми позитивну роль серед молоді, яка навчалася і водночас брала участь у діяльності Київської української громади. «Як професор історії, – писав І. Я. Фран-

ко, – він (В.Б. Антонович. – В. С.) дав імпульс своїм ученикам до спеціального оброблювання поодиноких територій української землі, і ся його ініціатива принесла досить багаті плоди» [47, с. 28].

З цього приводу висловлювався і учень Володимира Боніфатійовича Д.І. Багалій, який теж відзначав, що слухачі й слухачки професора написали цілу низку друкованих праць. У цьому контексті варто згадати О.М. Андріяшева, Д.І. Багалія, А. Врублевського, П.В. Голубовського, М.П. Дашкевича, І.А. Линниченка, К.М. Мельник, М.В. Молчановського, Я. Ярмоховича та ін. [9, с. 27].

Можна стверджувати, що прямий вплив професора В.Б. Антоновича сприяв не тільки розширенню українського інтелектуального середовища, а й розвитку нового наукового напрямку в українській історіографії, становленню наукової школи. Варто погодитися з думкою А.В. Верзилова, який писав, що «Антонович, можна сказати, мав не тільки синів, але й онуків, які всі почували до нього любов, відданість, розносили про нього славу, його ідеали і його напрямки». Цілком закономірно, що цілий ряд кафедр університетів Наддніпрянщини згодом очолили учні В.Б. Антоновича, у тому числі М.В. Довнар-Запольський і В.Є. Данилевич – у Києві, Д.І. Багалій – у Харкові, І.А. Линниченко і О.С. Грушевський – в Одесі.

Те, що це була наукова школа, не підлягає сумніву. Адже учні В.Б. Антоновича втілили в життя грандіозний інтелектуальний задум учителя – системно розробили історію всіх древніх князівств Південної та Західної Русі. Так, О.М. Андріяшев та П. Іванов дослідили історію Волинської землі, М.В. Молчановський – Подільської, Д.І. Багалій та П.В. Голубовський – Сіверської, М.С. Грушевський – Київської, О.С. Грушевський – Турово-Пінської, М.В. Довнар-Запольський – Дроговицької, В.Г. Ляскоронський – Переяславської, В.Є. Данилевич – Полоцької, і цей перелік можна продовжити [4, с. 28; 14, с. 74].

Між В.Б. Антоновичем та його учнями встановлювалися міцні інтелектуальні зв'язки, основою яких були ідейна, професійна та особистісна єдність, яка трималася на любові до рідної землі, на інтересі до її минулого й майбутнього. Наукова школа визначного вченого стала добрим підґрунтям розвитку українських інтелектуальних контактів у Наддніпрянській Україні. Це добре підтверджується тривалим листуванням В.Б. Антоновича зі своїми учнями-однодумцями, наприклад Дмитром Багалієм – протягом 1880–1902 рр., Михайлом Грушевським – 1889–1900 рр., Катериною Мельник – 1881–1903 рр. та ін. [31, с. 226; 32, с. 284; 33, с. 256].

Українські інтелектуальні комунікації В.Б. Антоновича налагоджувалися завдяки привабливим рисам його вдачі. Він мав великий авторитет серед київських громадян, які цінували професора, кажучи словами М.С. Кононенка, «і як історика, і як високочесну та гуман-

ну людину, без жодного чванства, амбіції та всякого роду великопанських або й просто панських нахилів» [28, с. 171].

Українські інтелектуальні зв'язки налагоджувалися В.Б. Антоновичем не тільки під час викладання, а і в процесі наукової діяльності. Засобом створення їх мережі стала діяльна участь В.Б. Антоновича в різного роду наукових товариствах. Так, у 1873 р. його було обрано членом Імператорського географічного товариства, у 1874 р. – дійсним членом Археологічного товариства в Москві, Товариства історії і старожитностей в Одесі, Церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії. У 1877 р. вченого обрали дійсним членом Археологічного товариства у Львові [44, с. 30].

В.Б. Антонович відіграв вагому роль в утворенні й діяльності Київського історичного Товариства Нестора-літописця. У 1873 р. Володимир Боніфатійович надав ширшого розвитку невеликому науковому гуртку, до складу якого входили Ф.Г. і П.Г. Лебединцеви, І.П. Хрушов, В.Я. Шульгін. У результаті гурток було реформовано в Учене товариство при університеті св. Володимира.

Учасники осередку збиралися вечорами два рази на тиждень. Характерно, що В.Б. Антонович очолював українську сторону, що виявляла себе в цьому товаристві. Інтелектуальний авторитет В.Б. Антоновича не підлягав сумніву. Не випадково в 1881–1887 та 1896–1898 рр. він обирався головою історичного Товариства Нестора-літописця, а в 1890 р. став його почесним членом [43, с. 168, 169; 44, с. 30].

У 1873 р. В.Б. Антонович взяв активну участь у заснуванні й діяльності Південно-західного відділу Російського географічного товариства, який, за словами В.О. Біднова, «... об'єднав коло себе мало не всі культурні сили Наддніпрянщини», зокрема не тільки таких українських діячів, як В.Б. Антонович, М.П. Драгоманов, О.О. Русов, а й багатьох представників провінційних сил. Хоча відділ діяв лише в 1873–1876 рр., його роль у налагодженні українських інтелектуальних комунікативних зв'язків, у справі залучення значної кількості сільської інтелігенції до збирання етнографічного матеріалу по всьому простору України важко переоцінити [11, с. 139].

Ще одним важливим засобом налагодження українських інтелектуальних зв'язків у діяльності професора В.Б. Антоновича була його участь у роботі наукових з'їздів і конгресів. Виняткову роль Володимир Боніфатійович відіграв в організації III Всеросійського археологічного з'їзду в Києві 1874 р. Важливо, що київський з'їзд, кажучи словами М. Кордуби, «... вийшов блискучою маніфестацією наукових засобів та аргументів українства, що викликала величезне одушевлення серед Українців і безмежну лють чорносотенного московського та москвофільського табору» [29, с. 134].

У подальшому В. Б. Антонович систематично брав участь у таких з'їздах, зокрема в тих, що проходили в Наддніпрянщині: у VI археологічному з'їзді – в Одесі (1884), XI – у Києві (1899), XII – у Харкові (1902), XIII – у Катеринославі (1905). Характерно, що на двох останніх з'їздах В. Б. Антонович був почесним головою секцій на знак високої оцінки його заслуг у царині археологічної науки [43, с. 33; 47, с. 28].

Доповіді В. Б. Антоновича в наукових товариствах та на археологічних з'їздах вирізнялися фактичною правдивістю, ясністю і простою положень, логічністю висвітлення, чіткою структурованістю викладу й переконливими висновками і служили зміцненню його наукового авторитету, утвердженню наукового бачення проблеми. Наприклад, С. М. Єгунова-Щербина стверджувала, що після доповіді В. Б. Антоновича, зробленої на VI Всеросійському археологічному з'їзді в Одесі 1884 р., перебувала під незабутнім враженням. Особливо мемуаристка відмітила те, що «... цілий ряд учених спеціалістів з різних галузей ствердили бездоганну певність його висновків» [20, с. 373].

Важливою сторінкою українських інтелектуальних зв'язків В. Б. Антоновича стала його діяльність у різних наукових та популярних виданнях, зокрема в «Основі», «Записках» і «Трудах Юго-Западного Отдела Географического Общества», «Киевском телеграфе», «Киевских Университетских Известиях», «Древностях Московского Археологического общества», «Трудах» археологічних та антропологічних з'їздів, «Чтениях Общества Нестора Летописца», «Заре», «Киевской старине» тощо [17, с. 68; 35, с. 92]. Діяльність В. Б. Антоновича в наукових виданнях породжувала його епістолярне й особисте спілкування з багатьма українськими діячами.

Візьмемо хоча б співпрацю В. Б. Антоновича з колом журналу «Киевская старина». Інтелектуальні контакти діячів цього часопису розвивалися на неформальних вечерях, які влаштовував відомий культурний діяч і меценат В. В. Тарновський. Активним учасником цих сходин був В. Б. Антонович, який спілкувався з широким колом українських діячів, зокрема О. М. Лазаревським, Ор. І. Левицьким, А. В. Стороженком, О. О. Андрієвським, М. П. Василенком, В. П. Горленком, М. Ф. Біляшівським, І. Ор. Новицьким, І. М. Каманінім, М. В. Шугуровим, Ф. Г. Міщенком, К. П. Михальчуком, Д. І. Яворницьким та ін. [43, с. 182].

В. Б. Антонович належав до знакових, видатних постатей українського національно-культурного руху, а тому його діяльність із налагодження українських інтелектуальних контактів набула всеукраїнського масштабу. Цю особливість помітив А. С. Синявський, який зазначав: «В особі В. Б. (Володимира Боніфатійовича. – В. С.) сходяться

нитки громадських зносин. Оборона культурних інтересів, політичні зв'язки, матеріальні можливості об'єднуються в особі В. Б., – визначного значною суспільністю проводиря українського руху того часу майже на всій території українського народу од Галичини й Закарпаття на заході й Кубані, Ставропілля на сході» [41, с. 42].

Тривалі інтелектуальні контакти встановилися у В. Б. Антоновича з одеськими діячами. Увага до південної Пальміри в українсько-го вченого була обумовлена його життєвою лінією, тісно пов'язаною з пансіоном Рішельєвського ліцею періоду 1844–1848 рр. та Другою одеською гімназією, де він здобував середню освіту в 1848–1850 рр. Та і знайомство з українознавчою проблематикою розпочалося у В. Б. Антоновича із праць про запорозьких козаків і гайдамаків визначного одеського історика А. О. Скальковського [48, с. 252–253].

Від початку 1870-х рр. Володимир Боніфатійович зав'язав знайомство з відомим одеським археографом, віце-президентом Одеського товариства історії та старожитностей періоду 1875–1883 рр. М. Н. Мурзакевичем. А 18 листопада 1874 р. В. Б. Антонович став членом цього Товариства. Як встановили Е. Оксман і В. М. Хмарський, упродовж 1874–1883 рр. В. Б. Антонович підтримував епістолярний зв'язок із Товариством, обмінювався науковою інформацією в галузі археології, вів обмін літературою, мав намір публікуватися на сторінках «Записок» Товариства. Вельми прикметно, що інтелектуальне середовище в Одесі розвивав учень В. Б. Антоновича по його київській науковій школі І. А. Линниченко, який готував спеціаліста в царині джерелознавства та історіографії Б. А. Вахевича [48, с. 253, 256; 49, с. 89, 229, 230, 247, 266, 332, 333].

Особливі взаємовідносини встановилися у В. Б. Антоновича з Одеською українською громадою. Щоправда, після завершення 2-ї одеської гімназії (1850) В. Б. Антонович тривалий час не відвідував південне місто. Нова сторінка ствердження інтелектуальних контактів з одеситами розпочалася в 1879 р., коли відомий український діяч відвідав Одесу. Відтоді зв'язки стали майже систематичними, а з 1898 р. його приїзди набули організованого характеру. Відтак між В. Б. Антоновичем і рядом діячів одеської української громади – Л. А. Смоленським, О. О. Андрієвським і особливо М. Ф. Комаровим – установилися близькі й жваві відносини. З Михайлом Комаровим В. Б. Антонович мав тривале листування, про що дають підстави вести мову його листи періоду 1889–1901 рр. У цьому контексті особливого значення набули приїзди В. Б. Антоновича до Одеси між 1890–1898 рр., коли відбувалося з'ясування політичних орієнтацій і відношення до галицької «Правди» в період «нової ери» в українсько-польських стосунках, до якої ідейний лідер Київської Старої громади мав причетність [41, с. 42; 48, с. 253].

У травні 1895 р. прогресивна українська громадськість відзначала 25-річчя професорської й 35-річчя літературно-наукової діяльності В. Б. Антоновича. Офіційне привітання визначного професора відбулося у стінах Київського університету св. Володимира. Вітали Володимира Боніфатійовича й на Вищих жіночих курсах. Ювіляра спеціально запросила й Одеська українська громада. Уроchисте вшанування відбулося на дачі давнього члена громади В. В. Ковальова [41, с. 42].

Ставлення одеських громадян до В. Б. Антоновича було завжди сповнене особливого піетету. Під час його відвідин Одеси місцеві українські громадяни найчастіше збиралися в помешканні ідейного лідера осередку Л. А. Смоленського. Кожний приїзд українського інтелектуала створював в Одеській українській громаді святковий, піднесений настрій. Виступи В. Б. Антоновича про становище української справи, як згадував А. С. Синявський, «... заслуховувалися з таким захопленням, уважністю, в такій тиші, що здавалося чути було, як б'ється пульс тих сердець, що об'єдналися тут коло «божественного», як тоді шуткуючи казали, вчителя», щоб почувти його провідне слово». Серед учасників Одеської української громади найближчими до В. Б. Антоновича були О. О. Андрієвський, А. М. Бібик та його дружина, В. В. Ковальов, Д. Д. Сігаревич [41, с. 43, 44, 46].

Від 1861 р. В. Б. Антонович мав контакти з діячем Харківської української громади В. С. Гнилосировим, який двічі в липні – вересні того року відвідував київських громадівців. Пізніше В. Б. Антонович приїжджав на запрошення Харківської української громади, учасниками якої були Д. Пильчиков, М. Лободовський, П. Єфименко з дружиною, А. Шиманов та ін. [25, с. 45; 54, с. 97]. Він підтримував інтелектуальні контакти з катеринославськими громадськими, культурними й науковими діячами. Особливе значення в налагодженні українських інтелектуальних контактів із катеринославцями мала участь В. Б. Антоновича в роботі XIII Всеросійського археологічного з'їзду в цьому місті. Напевно, їх логічним продовженням стало обрання визначного інтелектуала 5 грудня 1906 р. почесним членом Катеринославської вченої архівної комісії, до складу якої входили М. Биков, В. Біднов, Є. Вировий, В. Данилов, Д. Дорошенко, Я. Новицький, В. Пічета, А. Синявський, А. Скриленко, Д. Яворницький та ін. [1, с. 100].

Отже, маємо підстави вести мову про те, що нападки на український національний рух змусили В. Б. Антоновича приділяти більше уваги освітньо-науковій діяльності. Але громадська складова його життя продовжувала впливати на коло інтелектуальних зв'язків. Напевно, переплетіння зазначених чинників, помножене на нові ускладнення після прийняття Емського указу Олександра II (В. Б. Антоно-

вич був на замітці Київського губернського жандармського управління як представник «Партії так званих українофілів «Старої громади» і значився у відповідному списку другим після М. П. Драгоманова) не могли не викликати душевну втому. Так, у листі до Б. С. Познанського від 11 листопада 1878 р. В. Б. Антонович писав: «У травні захищав я дисертацію, отримав доктора... так душно на поверхні землі, і так багато що набридло...» [3, арк. 1 зв. – 2; 50, арк. 47].

Звичайно, не слід думати, що українські інтелектуальні зв'язки В. Б. Антоновича були «безхмарними», безконфліктними. Відомо, що далеко не завжди збігалися погляди В. Б. Антоновича і М. П. Драгоманова – лідера політичного напрямку в Київській Старій громаді та ширше – в усьому українському національному русі середини 1870-х – середини 1890-х рр. В їх інтелектуальних відносинах були різні моменти. Так, наприклад, із листа М. П. Драгоманова до О. М. Огоновського від 8 (20) квітня 1894 р. дізнаємося про дружню співпрацю Володимира Боніфатійовича і Михайла Петровича над працею «Исторические песни малорусского народа» (1874), яка тривала ще з 1869–1870 рр. «Ми сходилися, – згадував про процес написання праці М. П. Драгоманов, – і обговорювали вкупі замітки, писав текст... я в присутності Антоновича і при постійній його раді, а де треба, то і під диктовку його» [53, арк. 204, 208]. Проте Володимир Боніфатійович часто й опонував Михайлу Петровичу.

Водночас і М. П. Драгоманов виступав проти В. Б. Антоновича «зліва», закидаючи йому політичну неактивність і не погоджуючись із позицією повного відокремлення українства від російщини. Втім, незважаючи на те, що В. Б. Антонович належав до більш поміркованих, більш обережних українських діячів, ніж М. П. Драгоманов, наприкінці 1870-х рр. йому загрожувала доля свого опонента – вічного вигнанця імперії [13, с. 418; 42, с. 374–375].

Незважаючи на всю обережність своїх дій і висловлювань, В. Б. Антонович перебував під пильним наглядом царського режиму. Підстави для цього були. Так, сам М. П. Драгоманов у листі до Б. О. Кістяківського від 25 червня 1889 р. зазначав: «В. Б. таки і дійсно мав ближче стосунків до української політики, нажив собі гострішу репутацію і тепер зовсім не може віддалитись від укр. політики...» [52, арк. 16 зв.].

Напевно, саме через це В. Б. Антонович піддавався критиці й «справа» – з боку О. Я. Кониського, який не визнавав необхідності в політичній діяльності і стояв на послідовних українських національно-культурницьких позиціях. Розбіжності в інтелектуальних підходах мали різні наслідки в особистих стосунках українських діячів. У В. Б. Антоновича з О. Я. Кониським збереглися товариські і

приятельські відносини, з М. П. Драгомановим же стосунки з часом були зовсім зіпсовані, а в 1885 р. стався їх остаточний розрив через принципові розбіжності в питаннях підтримки галицьких народовців, майбутнього державного устрою України, оцінки молодогоромадівських гуртків «політиків» і значення російської літератури для української інтелігенції [27, с. 165; 42, с. 374, 376, 377; 45, с. 66].

Інтелектуальні впливи В. Б. Антоновича ніколи не обмежувалися культурництвом, а набували й політичного спрямування, поширюючись не тільки в Наддніпрянщині, а й на Галичині. Так, у 1873 р. В. Б. Антонович підписав поміж 31 учасником київської громади надрукований у галицькій «Правді» «Одкритий лист з України» – відкрити політичну декларацію з гаслами федералізму коронних країв, широкого самоуправління земського і громадського, рівноправності народностей, соціальних основ свободи і народоправства та свободи розуму [21, с. 711].

У 1890 р. В. Б. Антонович став ідейним натхненником угоди між галицькими народовцями й польськими політичними партіями, що увійшла в історію під назвою «нова ера». Попри нетривалий час її дотримання (до 1894 р.) ця домовленість мала певне позитивне значення для галицького українства в культурно-національній сфері [11, с. 140; 19, с. 127, 128; 21, с. 712].

С. О. Єфремов стверджував, що політика для В. Б. Антоновича була «... такою ж потребою духа, як і наукові досліди». Та, на думку визначного українського діяча, «... з своєї вдачі Антонович був більше, може, політиком, і до кабінету загнало його тільки наше загальне політичне лихоліття, але він раз у раз рвався із стін тісного кабінету на люди, на широке поле громадсько-політичної роботи, на той форум, де кується доля людська» [21, с. 705].

Після провалу політики «нової ери» В. Б. Антонович спільно з О. Я. Кониським захопився справою консолідації українських народолюбців Наддніпрянщини. Завдяки їх ініціативі влітку 1897 р. в Києві зібрався всеукраїнський з'їзд, у якому взяли участь близько 50 українських народолюбців з метою створення всеукраїнської безпартійної організації. На з'їзді В. Б. Антоновича, П. Г. Житецького та М. В. Лисенка було обрано почесними членами. Цей крок знаменував собою поворот українського громадства від безполітичного культурництва до консолідованого політичного розвитку наддніпрянського українства. У діяльності цієї організації В. Б. Антонович брав безпосередню й найактивнішу участь до 1903–1904 рр.

Київська квартира В. Б. Антоновича на розі Кузнечної й Жилянської вулиць являла собою інтелектуальний штаб свідомого українства. Як писав С. Є. Єфремов, стіни цього історичного будиночка «... бачили в собі і збори представників од усієї України, і студентські

запальні зібрання, і тихі наради центрального органу, що потім директивами розходилися по громадах і керували їхньою роботою. Тут Антонович був, справді сказати, «мужем совіта», і часто навіть найбільш заплутані справи знаходили щасливий кінець, коли їх торкався Антонович своїм ясним, тверезим розумом, послідовною логікою і вмінням просто підходити до найтяжчих завданнів». За цих обставин можна вважати цілком закономірним, що син професора – Дмитро Антонович – у 1900 р. став одним із засновників Революційної української партії – першої української політичної партії в Наддніпрянщині [21, с. 712; 54, с. 175, 176, 221, 226].

Напевно, той факт, що В.Б. Антонович не обмежувався національним культурництвом, призвів до несприйняття Володимира Боніфатійовича з боку тих діячів Київської Старої громади на чолі з П.Г. Житецьким, які цікавилися виключно філологічними й літературними питаннями на українському полі. За словами Є.Х. Чикаленка, проміжну позицію між «справжнім українцем» В.Б. Антоновичем і «українофілом» П.Г. Житецьким посідав О.Я. Кониський, який був «справжнім українцем, але виключно культурником». Є підстави стверджувати, що не тільки морально-психологічні конфлікти навколо К.І. Арабажина та другої дружини В.Б. Антоновича – К.М. Мельник, а й ідейні розбіжності між громадівцями призвели до виходу Володимира Боніфатійовича зі складу Київської Старої громади [54, с. 177, 214].

Відвертий лист В.Б. Антоновича до Ф.К. Вовка від 11/23 січня 1891 р. із Праги свідчить, що конфлікт між Володимиром Боніфатійовичем і рядом діячів Київської Старої громади, які «нібито стояли біля народного діла», наростав у період 1887–1891 рр. і мав ідейну основу, а приватне життя В.Б. Антоновича стало лише приводом, який призвів до розв'язки – виходу колишнього лідера із громади. Унаслідок гострого конфлікту В.Б. Антонович зберіг особисті стосунки лише з деякими громадівцями, зокрема М.В. Лисенком, К.П. Михальчуком, О.О. Андрієвським. Звуження контактів з київськими громадівцями мали зворотний ефект: «Я значно поживав і став діяльнішим», – писав В.Б. Антонович [8, с. 245].

Велику увагу приділяв В.Б. Антонович українській інтелектуальній справі, вважаючи, що її треба вести в низах і верхах нації, як на селі, так і в місті, а найбільшій ролі надавав інтелігенції. Як згадував М.А. Славінський, «... коли, казав Антонович, буде відсепароване від російщини все наше інтелектуальне життя, тоді дуже легко і майже автоматично будуть зукраїнізовані і громадські, соціальні й політичні сторони нашого життя...» [42, с. 369, 370, 372].

Таким чином, В.Б. Антонович упродовж десятиліть підтримував українські інтелектуальні зв'язки з діячами різних регіонів Над-

дніпрянщини й західноукраїнських земель. У цих контактах завжди перепліталася освітньо-наукова та громадська складові, національно-культурницьке й політичне спрямування. Засобами підтримання таких інтелектуальних комунікацій служила участь В. Б. Антоновича в діяльності українських громад та гуртків, науково-педагогічна діяльність у Київському університеті та на Вищих жіночих курсах, у неофіційних просвітницьких гуртках, лекторіях, наукова робота в різних наукових товариствах, наукових і популярних часописах, на засіданнях наукових з'їздів, ведення приватного листування тощо.

Усі ці інтелектуальні контакти сприяли популяризації ідеалів українського народолюбства, сходженню паростків української національної освіти, утвердженню наукової історичної школи В. Б. Антоновича. У загальному вимірі українські інтелектуальні зв'язки Володимира Боніфатійовича вели до утвердження української національної ідентичності й української національної справи у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Бібліографічні посилання

1. *Абросимова Світлана*. В. Антонович і катеринославські історики / Світлана Абросимова, Наталія Василенко // Четверта академія пам'яті професора Володимира Антоновича. 26–27 березня. Доповіді та повідомлення. До 165-річчя Київського університету імені Тараса Шевченка / упоряд. і ред. А. М. Катренко. – К., 1999. – С. 99–104.

2. *Антонович В.* – В. С. Гнилоширову. Лист від 30 листопада 1865 р. / В. Антонович // Інститут рукопису Національної бібліотеки України НАН України. Відділ рукописів. – Ф. III, спр. 4101, арк. 1–1 зв.

3. *Антонович В. Б.* – В. С. Познанському. Лист від 11 листопада 1878 р. / В. Б. Антонович // Інститут рукопису Національної бібліотеки України НАН України. Відділ рукописів. – Ф. 23, спр. 146, арк. 1–2.

4. *Антонович Володимир*. Лекції з джерелознавства / Володимир Антонович / ред. Микола Ковальський. – Острог, Н.-Й., 2003.

5. *Антонович В.* Моя исповедь. Ответ пану Падалице по поводу статьи в VII книжке «Основы»: «Что об этом думать?» и письма г. Падалицы в X книжке / В. Антонович // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: у 3 т. – Т. 1. – К., 1997. – С. 201–208.

6. *Антонович В.* Мемуари / В. Антонович // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: у 3 т. – Т. 1. – К., 1997. – С. 157–180.

7. *Антонович Володимир*. Про козацькі часи на Україні / Володимир Антонович. – К., 1991.

8. *Антонович М.* Недруковані листи В. Б. Антоновича до В. К. Вовка (3 архіву УВАН) / М. Антонович // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: у 3 т. – Т. 1. – К., 1997. – С. 239–252.

9. *Багалеї Д.* Антонович Владимир Бонифатьевич / Д. Багалеї // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: у 3 т. – Т. 1. – К., 1997. – С. 21–27.

10. *Багалій Д.* Коментар до мемуарів В. Б. Антоновича / Д. Багалій // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: у 3 т. – Т. 1. – К., 1997. – С. 196–200.

11. *Біднов В.* Життя й наукова діяльність професора В. Б. Антоновича / В. Біднов // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: у 3 т. – Т. 1. – К., 1997. – С. 137–140.

12. *Ващенко В. В.* Лекції з історії української історичної науки другої половини XIX – початку XX століття (М. І. Костомаров, В. Б. Антонович, М. С. Грушевський) / В. В. Ващенко / за заг. ред. д-ра іст. наук В. В. Підгаєцького. – Д., 1998.

13. *Верзилов А.* Воспоминания об В. Б. Антоновиче / А. Верзилов // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: у 3 т. – Т. 1. – К., 1997. – С. 412–419.

14. *Верзилов А.* Памяти Владимира Бонифатьевича Антоновича / А. Верзилов // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: у 3 т. – Т. 1. – К., 1997. – С. 71–74.

15. *Гирич І. М.* Грушевський та В. Антонович: творчі контакти та суспільно-політичні погляди / І. Гирич // Академія пам'яті професора Володимира Антоновича. 16–18 березня 1993 р., м. Київ. Доповіді та матеріали. – К., 1994. – С. 133–160.

16. *Грушевський М.* Володимир Антонович / М. Грушевський // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: у 3 т. – Т. 1. – К., 1997. – С. 75–79.

17. *Доманицький В.* Володимир Антонович. З нагоди 45-літнього ювілею наукової і громадської діяльності / В. Доманицький // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: у 3 т. – Т. 1. – К., 1997. – С. 62–70.

18. *Дорошенко Д.* Володимир Антонович в українській історіографії / Д. Дорошенко // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: у 3 т. – Т. 1. – К., 1997. – С. 105–110.

19. *Дорошенко Д. І.* Огляд української історіографії. Державна школа: Історія. Політологія. Право / Д. І. Дорошенко. – К., 1996.

20. *Єгунова-Шербина С.* Пам'яті В. Б. Антоновича (Сторінка споминів) / С. Єгунова-Шербина // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: у 3 т. – Т. 1. – К., 1997. – С. 373–377.

21. *Єфремов Сергій.* Перед судом власної совісті. Громадська й політична робота В. Б. Антоновича / Сергій Єфремов // Вибране: статті, наукові розвідки, монографії. – К., 2002. – С. 704–714.

22. *Єфремов Сергій.* Фатальний вузол / Сергій Єфремов // Вибране: статті, наукові розвідки, монографії. – К., 2002. – С. 17–55.

23. *Житецький І.* Київська громада за 60-тих років / І. Житецький // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: у 3 т. – Т. 2. – К., 1997. – С. 60–69.

24. *Журба О. І.* Київська археографічна комісія 1843–1922. Нарис історії та діяльності / відп. ред. П. С. Сохань. – К., 1993.

25. *Катренко А. М.* Український національний рух XIX ст. – Ч. II. 60–90-ті роки XIX ст.: навч. посібник / А. М. Катренко. – К., 1999.

26. *Киян О.* Формування наукового світогляду й становлення Володимира Антоновича як історика України / О. Киян // Академія пам'яті професора Володимира Антоновича. 16–18 березня 1993 р., м. Київ. Доповіді та матеріали. – К., 1994. – С. 5–17.

27. *Козирев О.* Ставлення В. Б. Антоновича до закордонної місії М. П. Драгоманова / О. Козирев // Академія пам'яті професора Володимира Антоновича. 16–18 березня 1993 р., м. Київ. Доповіді та матеріали. – К., 1994. – С. 161–167.

28. *Кононенко Мусій*. Спогади / Мусій Кононенко / упорядкування, передмова, примітки та літ. редагування. П.П. Ротача. – Полтава, 1998.
29. *Кордуба М.* Володимир Антонович / М. Кордуба // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: у 3 т. – Т. 1. – К., 1997. – С. 129–135.
30. Листи Володимира Антоновича до Бориса Познанського за 1869–1904 роки // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: у 3 т. – Т. 1. – К., 1997. – С. 312–318.
31. Листи Володимира Антоновича до Дмитра Багалія за 1880–1902 роки (автографи та копії) // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: у 3 т. – Т. 1. – К., 1997. – С. 226–236.
32. Листи Володимира Антоновича до Катерини Мельник за 1881–1903 роки (автографи) // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: у 3 т. – Т. 1. – К., 1997. – С. 284–309.
33. Листи Володимира Антоновича до Михайла Грушевського за 1889–1900 роки (автографи Антоновича та інших осіб) // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: у 3 т. – Т. 1. – К., 1997. – С. 256–270.
34. *Лотоцький О.* Постаті українського громадянства 90-х років. Проф. В.Б. Антонович / О. Лотоцький // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: у 3 т. – Т. 1. – К., 1997. – С. 377–380.
35. *Ляскоронский В. В. Б.* Антонович (некролог) / В. Ляскоронский // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: у 3 т. – Т. 1. – К., 1997. – С. 80–93.
36. *Михальчук К. П.* Из украинского былого / К. П. Михальчук // Укр. жизнь. – 1914. – № 8–10. – С. 70–85.
37. *Мицюк Олександр.* Українські хлопомани / Олександр Мицюк // Хроніка 2000. Укр. культурологічний альманах. – Вип. 51–52. – К., 2002. – С. 113–168.
38. *Міяковський В.* «Киевская громада» (Из истории украинского общественного движения 60-х гг.) / В. Міяковський // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: у 3 т. – Т. 2. – К., 1997. – С. 49–60.
39. *Міяковський В. В. Б.* Антонович. Перед слідчою комісією (з приводу 15 літ смерті В.Б. Антоновича) / В. Міяковський // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: у 3 т. – Т. 2. – К., 1997. – С. 43–48.
40. *[Познанський] Б.* – В. Антоновичу. Лист від 10 червня 1895 р. / Б. [Познанський] // Інститут рукопису Національної бібліотеки України НАН України. Відділ рукописів. – Ф. III, спр. 47103, арк. 1–2.
41. *Синявський Антін.* Вибр. праці / Антін Синявський. – К., 1993.
42. *Славінський Максим.* Заховаю в серці Україну. Поезія. Публіцистика. Спогади / Максим Славінський / упорядкування Б. Славінського та Д. Славінського. – К., 2002.
43. *Стороженко Микола.* З мого життя / Микола Стороженко. – К., 2005.
44. *Томашівський С.* Володимир Антонович. Його діяльність на полі історичної науки. (З нагоди ювілею) / С. Томашівський // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: у 3 т. – Т. 1. – К., 1997. – С. 29–61.
45. *Ульяновський В. І.* Володимир Антонович: образ на тлі епохи / В. І. Ульяновський, В. А. Короткий. – К., 1997.
46. *Ульяновський Василь.* Син України (Володимир Антонович: громадянин, учений, людина / Василь Ульяновський // Антонович В. Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори / В. Б. Антонович. – К., 1995.
47. *Франко І.* 60-ті роки на Україні / І. Франко // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: у 3 т. – Т. 1. – К., 1997. – С. 28.

48. *Хмарський В. М.* Володимир Антонович і Одеське товариство історії та старожитностей: три нові штрихи / В. М. Хмарський // Зап. наук.-дослідн. лабораторії історії Південної України Запорізьк. держ. ун-ту: Південна Україна XVIII – XIX століття. – Запоріжжя, 2002. – Вип. 5. – С. 252–256.

49. *Хмарський В. М.* Археографічна діяльність Одеського товариства історії та старожитностей / В. М. Хмарський. – Одеса, 2002.

50. Центральний державний історичний архів України у Києві. – Ф. 274, оп. 1, спр. 225.

51. Центральний державний історичний архів України у Києві. – Ф. 473, оп. 1, спр. 20.

52. Центральний державний історичний архів України у Львові. – Ф. 663, оп. 2, спр. 56.

53. Центральний державний історичний архів України у Львові. – Ф. 663, оп. 2, спр. 253.

54. *Чикаленко Євген.* Спогади (1861–1907) / Євген Чикаленко. – К., 2003.

Надійшла до редколегії 03.11.2011

УДК: 94 (477) «1840 / 1894»

А. І. Нікітенко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ДЕЯКІ АСПЕКТИ СІМЕЙНОЇ ПЕДАГОГІКИ ДРАГОМАНОВИХ

У статті йдеться про виховання дітей у родині Драгоманових, його загальні риси та індивідуальні особливості.

Ключові слова: сім'я Драгоманових, виховання, педагогічні прийоми.

В статье речь идет о воспитании детей в семье Драгоманових, его общих чертах и индивидуальных особенностях.

Ключевые слова: семья Драгомановых, воспитание, педагогические приёмы.

The article is devoted to particularities of upbringing in Dragomanov's family, descovering of mass and individual features

The words: Dragomanovs family, upbringing, pedagogical methods.

Немає необхідності доводити, що у первинній соціалізації людини надзвичайно велику роль відіграє домашнє виховання, іншими словами – сімейна педагогіка. Під *сімейною педагогікою* розуміється сукупність виховних дій батьків, які спрямовані на формування особистості дитини, сприйняття нею понять про моральність і культуру поведінки, на створення умов для інтелектуального зростання, набуття практичних навичок тощо.